

انسان و محیط زیست از منظر قرآن و روایات

پدیدآورنده (ها) : نادعلی، روح‌الله

علوم قرآن و حدیث :: نشریه قرآنی کوثر :: زمستان ۱۳۹۴ - شماره ۵۶

صفحات : از ۵ تا ۲۲

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1318122>

تاریخ دانلود : ۱۴۰۲/۰۷/۱۴

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

مقالات مرتبط

- جایگاه حقوقی محیط زیست در بینش امانت‌مدار اسلام و نگرش تمامیت خواه غرب
- طبیعت و محیط زیست از نگاه اسلام
- قرآن از نگاه دیگر : محیط زیست از منظر قرآن و سنت
- چگونگی حمایت از محیط زیست در فقه اسلامی
- درآمدی بر حمایت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه از دیدگاه اسلام
- نقش مبانی هستی‌شناختی در تعامل با محیط زیست با تکیه بر آموزه‌های قرآن
- حق بر محیط زیست از منظر حقوق بشر بین‌المللی و اسلام
- حقوق اساسی. محیط زیست و اسلام
- بررسی مقدماتی مفهوم و اهداف تربیت اجتماعی از دیدگاه نهج البلاغه و مقایسه آن با مفهوم و اهداف سازگاری اجتماعی از دیدگاه دانشمندان علوم اجتماعی
- بررسی مبانی و حیانی حفظ محیط زیست
- الهیات محیط زیست (گزارشی از آرمان شهر علامه اقبال لاهوری)
- تحلیل جایگاه محیط زیست از دیدگاه قرآن

عناوین مشابه

- سیمای محیط زیست از منظر قرآن و اهمیت آن در زندگی بشر
- درآمدی بر تحقق کمال انسان از منظر قرآن و روایات
- بازخوانی مفهوم «قلب» از منظر قرآن و روایات و کاربردهای آن در زندگی انسان
- بررسی مراتب ارتباط معنوی انسان با خداوند از منظر قرآن کریم و روایات اهل بیت (علیهم السلام)
- آثار اجتماعی اعتقاد به قضا و قدر در زندگی انسان از منظر قرآن و روایات
- بررسی دیدگاه‌های مدیریت اقتضایی در باره سازمان، محیط و انسان از منظر قرآن
- جایگاه و اهمیت منابع طبیعی و محیط زیست از منظر قرآن
- حفظ محیط زیست از دید قرآن و روایات
- ایمنی و وضعیت محیط کار از منظر قرآن و روایات
- آیا وراثت و محیط کافی است؟ تاملی بر عوامل موثر بر رشد و شکل‌گیری شخصیت از منظر قرآن و روایات

انسان و محیط‌زیست از منظر قرآن و روایات

دکتر روح الله نادعلی^۱

چکیده

جهان و هرچه در آن است، آیات خداوند است. محیط‌زیست سالم نیز بخشی از کتاب تکوین و یکی از نعمات پروردگار حکیمی است که هر چیزی را به اندازه آفریده است. قرآن کریم و احادیث معصومین (علیهم‌السلام) نیز، که کتاب تشریح و وصف تکوین است، مبین ماهیت، شأن و راهکارهای کاملی در خصوص چگونگی مواجهه با پدیده‌های طبیعی و شناخت محیط‌زیست است. آموزه‌های این منابع پاسخگوی نیازهای معرفتی، حقوقی و اخلاقی بشر در شناخت، مواجهه و بهره‌برداری از محیط‌زیست و دارای دو ویژگی ابتناء بر شناخت صحیح و هماهنگی با هدف آفرینش است. این پژوهش به طور خاص در صدد تبیین رویکرد اخلاقی آموزه‌های وحیانی به طبیعت و محیط‌زیست است. رویکردی که فاصله گرفتن از آن مهمترین عامل نابسامانی‌های موجود در شناخت، بهره‌برداری و حفظ محیط‌زیست طبیعی است. نابسامانی‌هایی که امروزه از آن به عنوان «بحران محیط‌زیست» یاد می‌شود. اطمینان بخش‌ترین راه برای رهایی از این بحران، استخراج و عرضه اصول و روش‌های اخلاقی و فقهی مستخرج از قرآن، روایات و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) است، که ضمناً بخشی از نظام جامع سبک زندگی اسلامی است.

واژگان کلیدی: محیط‌زیست، طبیعت، سبک زندگی اسلامی، مسئولیت اخلاقی، اخلاق کاربردی

۱) عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور تهران. amir.nadali@yahoo.com <amir.nadali@yahoo.com> ۰۹۱۲۷۱۳۴۰۵۸roohollah Nadali

مقدمه

محتوای آن دسته از آیات و روایات که به نحوی با موضوع طبیعت و محیط‌زیست ارتباط دارد در نگاهی کلی در یکی از عناوین سه گانه زیر قابل تقسیم بندی است:

۱- **آموزه‌های تکوینی:** بر اساس آموزه‌های وحیانی خداوند برای بشر چنین مقدر کرده است که در عالم طبیعت متولد شود و وجود آغازینش در پیوند با آن تحقق یابد (هود/۶۱). ماهیت عالم طبیعت و ارتباط وجودشناختی انسان و طبیعت از سوی خالق آن وصف و تبیین شده است. پیوند تکوینی انسان با طبیعت پی آمدهایی دارد که در منابع وحیانی اسلام نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ اهم این پی آمدها عبارت است از:

الف) تأثیر قهری از اقتضات عالم ماده، از جمله مکاندار بودن، زماندار بودن، تغییر تدریجی، رشد و فرسایش؛

ب) لزوم حفظ بعد طبیعی وجود انسانی و رفع نیازهای آن، و پذیرش الزامات و محدودیتهای این بُعد؛

ج) در هم تنیدگی ابعاد طبیعی و ماوراء طبیعی بشر و به تبع آن ارتباط رشد معنوی او با طبیعت.

۲- **آموزه‌های معرفتی:** طبیعت به طور کلی با دو رویکرد مورد مطالعه و شناخت قرار می‌گیرد؛ یکی مطالعه طبیعت فی نفسه و دیگری مطالعه طبیعت از جهت روابطی که با دیگر حقایق وجودی دارد. گزاره‌های وحیانی معرفتهایی در هر دو حوزه عرضه کرده است که در برخی موارد کاملاً بدیع و منحصر به فرد است.

۳- **آموزه‌های تشریحی:** این آموزه‌ها بدان سبب که متضمن بایدها و نبایدها است، منطقیاً به دایره ارتباط طبیعت با موجود مختار مربوط است. وظیفه انسان در قبال طبیعت، اعم از الزامات، جوازا و تحریمها، در این حوزه طرح و بررسی می‌شود. آموزه‌های اسلامی مملو از گزاره‌هایی است که انسان را به حفاظت، عمران و بهره برداری صحیح از طبیعت و محیط‌زیست مکلف کرده است.

آموزه‌های تشریحی مرتبط با محیط‌زیست، که می‌توان از آن به اخلاق محیط‌زیست تعبیر کرد، یکی از شاخه‌های اخلاق کاربردی به شمار می‌رود. استخراج قوانین، روشها و مصادیق کاربردی اخلاق محیط‌زیست، از جهات متعددی حائز اهمیت است. از جمله مهمترین فوائد پژوهش در این حوزه، بازسازی بخشی از منظومه گسترده سبک زندگی اسلامی است.

تعریف محیطزیست

محققان حوزه طبیعت شناسی تعاریف متعدد و مختلفی از محیطزیست ارائه کرده‌اند که اهم آنها عبارت است از:

محیطزیست اصطلاحاً به طبیعت و عناصر طبیعی موجود در کره زمین (جهان‌بینی و حفاظت از محیطزیست، نامه فرهنگ علوم، ش ۲۲، ص ۱۵۵) و آنچه پیرامون زیستن را فراگرفته و با آن در فعل و انفعال است (مجموعه قوانین و مقررات محیطزیست ایران) اطلاق می‌شود.

محیطزیست مجموعه عوامل بیولوژیکی شیمیایی، طبیعی، جغرافیایی و آب و هوایی است که انسان و محل سکونت او را در بر گرفته است (ممدوح حامد، عطیه، *إنهم يقتلون البيئة*، ص ۱۷). محیطزیست انسانی آن بخش از محیطزیست است که به دست انسان‌ها پدید آمده است (میرعظیم قوام، حمایت کیفی از محیطزیست، ص ۵). محدوده‌ای که انسان در آن زندگی و فعالیت می‌کند که شامل، زمین، هوا، آب و موجودات زنده و بی‌جان است (عطیه، *ممدوح حامد*، همان، ص ۱۸). یونسکو محیطزیست را محیط زندگی بشر یا آن بخش از جهان، که بنا بر دانش کنونی بشر همه حیات در آن استمرار دارد، می‌داند (چارلز کیس، *آلکساندر*، محیطزیست، قوانین و مقررات، ترجمه حبیبی، محمدحسین، ص ۵).

مبانی و حیانی حفاظت از محیطزیست

قرآن کریم در حوزه حفاظت از محیطزیست مبانی جامع و دقیقی را در اختیار بشر گذاشته است که می‌توان آنها را تحت عناوین ذیل برشمرد:

الف) جهان هستی و محیطزیست طبیعی

۱) جهان هستی و طبیعت مخلوق و مملوک خداوند است (ر. ک: مصباح، محمدتقی، انسان‌شناسی در قرآن، ص ۱۳۹): «او پدیدآورنده آسمان‌ها و زمین است؛ چگونه ممکن است فرزندی داشته باشد؟! حال آن که همسری نداشته، و همه چیز را آفریده؛ و او به هر چیزی داناست» (انعام: ۱۰۱)؛ «این است پروردگار شما! هیچ معبودی جز او نیست، آفریدگار همه چیز» (غافر: ۶۲)؛ «برای خداست آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است» (نجم: ۳۱)

۲. بر جهان هستی و طبیعت قوانین و سنت‌های الهی حاکم است: «و هر چیزی را آفرید، و بدان‌گونه که درخور آن بود اندازه‌گیری کرد» (فرقان: ۲)؛ «و خورشید که به قرارگاه خود روان است، این تقدیر آن عزیز دانا است» (یس: ۳۸)؛ «و برای ماه منزل‌ها معین کردیم تا دوباره به صورت هلال، مانند خوشه خرما کهنه درآید» (یس: ۳۹)؛ «و آفتاب و ماه را به خدمت گرفته که هر یک به مدتی معین روان است». (لقمان: ۲۹؛ اعراف: ۳۴)

۳. جهان هستی و طبیعت دارای غایت است و بر اساس تدبیر حکیمانه الهی اداره می‌شود (ر. ک: مصباح، محمدتقی، انسان‌شناسی در قرآن، ص ۱۳۹): «خداوند کسی است که آسمان‌ها را بدون ستونی که ببینید برافراشته، سپس به عرش استیلا یافت و خورشید و ماه را به خدمت گرفت، که هر یک در مدتی معین سیر می‌کنند. کارها را او تدبیر می‌کند و آیات را او توضیح می‌دهد...» (رعد: ۲)

۴. همه اجزای عالم هستی، از جمله طبیعت و انسان به هم پیوسته و دارای نظامی هماهنگ و موزون‌اند (مصباح، محمدتقی، معارف قرآن، ج ۲ (کیهان‌شناسی)، ص ۲۵۳): «در آفرینش خدای رحمان هیچ خلل و بی‌نظمی نمی‌بینی، پس بار دیگر نظر کن، آیا هیچ فطور و اختلالی در نظام عالم به چشم می‌خورد؟» (ملک: ۳۲)؛ «و زمین را گسترديم و در آن کوه‌های عظیم افکندیم و از هر چیز به شیوه‌ای سنجیده در آن رویانیدیم» (حجر: ۱۹)؛ «اوست که شب و روز و آفتاب و ماه را که هر یک در فلکی شناورند، بیافرید» (انبیاء: ۳۳).

۵. هستی و طبیعت در احاطه خداوند است و خداوند حافظ و نگاه‌دار آن است: «و خداوند بر هر چیزی احاطه دارد» (نساء: ۱۲۶)؛ «(به یاد آور) زمانی که به تو گفتیم: پروردگارت احاطه کامل به مردم دارد» (اسراء: ۶۰)؛ «خداوند آسمان‌ها و زمین را از گسستن باز می‌دارد و اگر بگسلند، جز وی کسی بازشان نمی‌تواند داشت؛ او بردبار و بخشاینده است» (فاطر: ۴۱)؛ «و آن (آسمان) را از هر شیطان رانده‌شده، در پناه گرفتیم» (حجر: ۱۷).

۶. عالم طبیعت افزون بر جنبه ملکی و دنیوی دارای بعد ملکوتی و معنوی است: «غیب آسمان‌ها و زمین از آن اوست» (کهف: ۲۶)؛ «بدین‌سان به ابراهیم ملکوت آسمان‌ها و زمین را نشان دادیم تا از اهل یقین گردد» (انعام: ۷۵)؛ «و خزائن همه چیز، تنها نزد ماست» (حجر: ۲۱)؛ «منزه است آن خدایی که ملکوت هر چیزی به دست اوست و همه به سوی او بازگردانده می‌شوند» (یس: ۸۳؛ سجده: ۶)؛ «آیا در ملکوت آسمان‌ها و زمین و آنچه خدا آفریده دقت نمی‌کنید» (اعراف: ۱۸۵).

۷. موجودات هستی و طبیعت از نوعی شعور و هوشمندی برخوردارند (ر. ک: مصباح، محمدتقی، معارف قرآن، ج ۲ (کیهان‌شناسی)، ص ۲۶۲): آیات بسیاری از قرآن کریم بر شعور و هوشمندی موجودات طبیعی دلالت دارند. «پروردگار تو به زنبور عسل وحی کرد» (نحل: ۶۸)؛ «و گفته شد: ای زمین آب خود را فرو بر و ای آسمان باز ایست» (هود: ۴۴)؛ «اگر این قرآن را بر کوه نازل می‌کردیم، از خوف خدا، آن را ترسیده و شکاف‌خورده می‌دید» (حشر: ۱۱)؛ «ما امانت را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه داشتیم، پس، از برداشتن آن سر باز زدند» (احزاب: ۷۲).

۸. عالم هستی و طبیعت تجلی و آیت خداوند است (ر. ک: مصباح، محمدتقی، معارف قرآن،

ج ۲ (کیهان‌شناسی)، ص ۲۲۹: «شب و روز را دو آیت از آیات خدا قرار دادیم. آیت شب را تاریک گردانیدیم و آیت روز را روشن» (اسراء: ۱۲)؛ «زود باشد که آیات قدرت خود را در آفاق و در وجود خودشان به آنها نشان دهیم تا برایشان آشکار شود که او حق است» (فصلت: ۵۳).

۹) عالم هستی به حق آفریده شده، نه به باطل و بازیچه: (ر. ک: مصباح، محمدتقی، نظریه حقوقی اسلام، ص ۵۰، ۵۱ و ۶۹) «آسمان‌ها و زمین را و آنچه میان آنهاست، بیهوده نیافریدیم» (دخان: ۳۸)؛ «اوست که آسمان‌ها و زمین را به حق آفرید» (انعام: ۷۳؛ حجر: ۸۵). از این آیات به خوبی به دست می‌آید که هستی و طبیعت بیهوده و پوچ آفریده نشده‌اند، بلکه هدف‌دار و بامعنا هستند.

ب) رابطه انسان و طبیعت

۱. طبیعت ماده اولیه خلقت انسان است: «هرآینه ما انسان را از چکیده‌ای از گل آفریدیم» (مؤمنون: ۱۲)؛ «و کسی است که شما را از خاک آفرید» (مؤمن: ۶۷ و حجر: ۲۶).

۲. خداوند طبیعت را مسخر و رام انسان ساخته است: «و آفتاب و ماه را که همواره در حرکت‌اند به خدمت شما گماشت و شب و روز را مسخر شما گردانید» (ابراهیم: ۳۳)؛ «و مسخر شما کرد شب و روز و خورشید و ماه را، و ستارگان همه فرمانبردار امر او هستند» (نحل: ۱۲ و ۱۴).

۳. طبیعت برای انسان خلق شده و همه انسان‌ها حق دارند از آن استفاده کنند: «اوست که همه چیزهایی را که در روی زمین است برایتان بیافرید» (بقره: ۲۹)؛ «در زمین جایگاهتان دادیم و راه‌های معیشتتان را در آن قرار دادیم» (اعراف: ۱۰).

۴. زمین بستر آرامش و آسایش، رشد و شکوفایی انسان است: «آن کس که زمین را برای شما بستر آرامش قرار داد» (بقره: ۲۲)؛ «آن کس که زمین را برای شما جای آرامش و راحتی قرار داد» (طه: ۵۳)؛ «اوست آنکه زمین را برای شما رام ساخت پس به نواحی آن روان شوید» (ملک: ۱۵).

از مجموع آنچه درباره هستی و طبیعت و رابطه آنها با انسان بیان شد، می‌توان نتیجه گرفت که جهان هستی، که مخلوق و مملوک خداوند حکیم است، براساس حق و قوانین و سنت‌های الهی اداره می‌شود و به سوی غایتی ارزشمند در حرکت است و همه اجزای عالم هستی، از جمله طبیعت و انسان، ارزشمند، به هم پیوسته و دارای نظامی هماهنگ و موزون‌اند و در احاطه کامل خداوند قرار دارند. همچنین افزون بر بعد مملکی و دنیوی، دارای بعد ملکوتی و معنوی هستند و از نوعی شعور و هوشمندی برخوردارند. عالم هستی و طبیعت، که تجلی و آیت خداوند و راهی برای شناخت حق تبارک و تعالی هستند، به حق آفریده شده و پوچی و بی‌معنایی در آن راه ندارد. طبیعت ماده اولیه خلقت انسان و مسخر، رام و بستر آرامش، آسایش و زمینه شکوفایی و آمادگی برای حیات اخروی همه انسان‌هاست.

ج) حق و مسئولیت اخلاقی انسان در محیطزیست

شأن، ارزش، حق و مسئولیت اخلاقی، از میان مخلوقات، فقط به انسان اختصاص دارد؛ زیرا فقط او دارای قدرت اختیار و انتخاب و هدف آگاهانه است (مصباح، محمدتقی، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۲۱ و ۴۴). سایر مخلوقات، هرچند از نوعی شعور، آگاهی و انتخاب برخوردارند، اما این شعور و آگاهی و انتخاب، طبیعی یا غریزی است و آن گونه نیست که برای آنها موجب شأن، ارزش، حق، و مسئولیت اخلاقی شود.

۱) مسئولیت اخلاقی انسان در برابر طبیعت، برحسب فضیلت امانت‌داری و جانشینی او در زمین و نیز به موجب قاعده تلازم میان حق و تکلیف در قبال حق تصرف و بهره‌برداری از طبیعت است (رک: مصباح، محمدتقی، حقوق و سیاست در قرآن، ص ۳۰ و ص ۸۰، ۸۱)؛ حقی که خداوند به انسان عنایت فرموده است.

۲) از آنجا که هستی، از جمله طبیعت و انسان، ملک خداوند متعال هستند، انسان باید با رضایت و اذن خداوند و مطابق با دستورها و احکام الهی در طبیعت تصرف نموده و از آن بهره بگیرد (مصباح، محمدتقی، نظریه حقوقی اسلام، ص ۱۱۴ و ۱۲۲). از این رو، انسان نمی‌تواند هرگونه که بخواهد با طبیعت و محیطزیست رفتار کند و هر مقدار که بخواهد از آن استفاده کند، بلکه باید براساس ضوابط و به مقداری که برای بقا، رشد و کمال حقیقی او ضرورت دارد، در طبیعت تصرف و از آن استفاده کند. از هرگونه اسراف، تبذیر، تخریب و افساد به شدت بپرهیزد. (ر. ک: مؤمن: ۳۴؛ مانده: ۳۳ و ۶۴؛ اسراء: ۲۶ و ۲۷).

۳) بر خلاف نظریه انسان‌مدار که فقط انسان را با ارزش می‌داند و سایر مخلوقات را بی‌ارزش تلقی کند و دست انسان را در هرگونه تصرف در طبیعت کاملاً باز می‌گذارد و بر خلاف نظریه عالم‌مدار است که همه موجودات عالم را دارای حق و مسئولیت اخلاقی قلمداد می‌کند، مبانی و آموزه‌های مستدل قرآن کریم حق و مسئولیت اخلاقی را از اختصاصات انسان برمی‌شمارد و انسان مومن را از شریف‌ترین مخلوقات می‌داند، و او را در برابر همه موجودات مسئول به حساب می‌آورد و این نظری واقع‌بینانه و خردپذیر است.

د) چارچوب نظریه اخلاق محیطزیستی

چارچوب نظریه اخلاق محیطزیستی اسلام را براساس مبانی انسان‌شناسی و طبیعت‌شناسی و ارزش‌شناختی اسلام و رابطه آنها با یکدیگر، می‌توان به‌اختصار چنین بیان کرد:

۱. نظام هستی، که طبیعت و انسان اجزایی از آن هستند، مخلوق و مملوک خداوند متعال است و با تدبیر حکیمانه او به طور کامل حفظ و اداره می‌شود؛

۲. این نظام، که غایت و هدفی حکیمانه و مشخص دارد، نظامی هماهنگ و موزون است. همه اجزای آن بر اساس قوانین و سنت‌های تغییرناپذیر الهی با هم پیوسته و مرتبطاند و با یکدیگر تعامل دارند؛

۳. همه اجزای هستی، از جمله طبیعت و انسان، به بیان فلسفی، به مقدار بهره وجودی، و به بیان کلامی، به مقدار افاضه و عنایتی که خداوند به آنها نموده است، ارزشمندند (ر. ک: مصباح، محمدتقی، نقد و بررسی مکاتب اخلاقی، ص ۹۰)؛

۴. نوع بشر، با توجه به توانایی‌ها و استعدادهایی که خداوند به او عنایت فرموده است، برترین مخلوقات خداوند است؛

۵. خداوند طبیعت را در جهت تأمین مصالح انسان، مسخر او نموده و به انسان حق تصرف و استفاده از آن را در جهت دستیابی به کمال نهایی اش اعطا فرموده است؛

۶. توانایی عقل‌ورزی، اختیار و انتخاب آگاهانه و کمال‌یابی بی‌نهایت، زمینه مسئولیت انسان را در برابر همه نعمت‌هایی که خداوند به او ارزانی داشته، فراهم کرده است؛

۷. اگر انسان از توانایی‌ها، ظرفیت‌ها و نعمت‌های خدادادی، به درستی و مطابق دستورهای الهی، بهره بگیرد به کمال نهایی، که قرب الهی است، نایل می‌گردد. در غیر این صورت، حتی از چهارپایان نیز فرومایه‌تر خواهد شد (فرقان: ۴۴).

حفاظت از محیط‌زیست

اخلاق محیط‌زیست، راه استفاده صحیح از طبیعت و کنترل مصرف را به ما نشان می‌دهد و می‌آموزد که چگونه با احترام گذاشتن به طبیعت، که آفریده شکر خدا است، می‌توان از مواهب طبیعی آن در حد نیاز و به شکل معقول بهره‌مند شد و در مسیر آباد ساختن آن گام برداشت. قرآن و سنت اهل‌بیت علیهم‌السلام نشان دهنده طریقی برای زندگی است که دیدگاه جامعی نسبت به هستی، حیات انسان و روابط بین آنها دارد. انسان به منزله جزئی از هستی، که هر یک از عناصرش مکمل سایر اجزا است، ارتباط ویژه‌ای از نظر بهره‌برداری و توسعه با سایر عناصر طبیعت دارد. حکمت الهی مقدر کرده است که انسان وارث زمین شود؛ بنابراین انسان علاوه بر اینکه جزئی از جهان هستی است، مجری دستور الهی نیز هست. در آیات و احادیث توصیه‌های فراوانی درباره آب، زمین، پاک‌ی و ناپاکی، آتش‌سوزی، دفع زباله، پرهیز از آلوده کردن محیط و نمونه‌های دیگری از این قبیل، وارده شده است که به کمک آنها می‌توان مقررات دقیقی برای مسائل محیط‌زیست به دست آورد. سبک زندگی قرآنی مشحون از مکارم اخلاقی است که بر امانت‌داری، محافظت، و بهره‌برداری مؤمنانه و عاقلانه از محیط‌زیست تأکید دارد.

هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا (هود: ۶۱)؛ خداوند شما را در زمین خلق کرد و شما را به عمارت و آباد کردن زمین گماشت. در این رابطه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می فرماید: «إن قامت علی احدکم القیامه و فی یده فسیله فلیخرسها»؛ اگر قیامت برپا شود و در دست یکی از شما نهالی باشد، باید آن را بکارد. همچنین از ایشان روایت شده است که فرمودند: «تحفظوا من الأرض فإنها أمکم» یعنی از زمین حفاظت کنید، به درستی که آن مادر شماست. اسلام برای نظافت و بهداشت اهمیت فوق العاده ای قائل است و آن را از نشانه های ایمان می داند.

خداوند متعال می فرماید: «إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ» (قمر: ۴۹)؛ ما هر چیز را به اندازه خلق کردیم. هر چیز مقدار و حدودی دارد و لازم است به طور صحیح و درست از آن بهره برداری شود تا نابود و منهدم نگردد. ثروت های طبیعی فقط به این نسل تعلق ندارد، بلکه این اندوخته ها به نسل های بعدی نیز تعلق دارند. آب نیز به عنوان یکی از مظاهر طبیعت مورد توجه اسلام است. آیات ذیل از قرآن کریم اشاره به اهمیت و نقش آب در زندگی بشر دارد. «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ» (انبیاء: ۳۰)؛ و هر چیز زنده ای را از آب آفریدیم؟! آیا ایمان نمی آورند؟! «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالاخْتِلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (بقره: ۱۶۴)؛ در آفرینش آسمان ها و زمین، و آمد و شد شب و روز، و کشتیهایی که در دریا به نفع مردم در حرکتند، و آبی که خداوند از آسمان نازل کرده، و با آن، زمین را پس از مردنش حیات بخشیده، و انواع جنبندگان را در آن گسترده ساخته، و (همچنین) در وزش بادها و ابرهایی که میان زمین و آسمان قرار گرفته اند، نشانه هایی است (از ذات پاک خدا و یگانگی او) برای گروهی که عقل خود را به کار می گیرند. در حقیقت اگر اسلام بر حمایت از عناصر اساسی محیط زیست و حفاظت آنها تاکید دارد بدین سبب است که تأمین نیازهای ضروری انسان، اعم از نسل حاضر و نسل های آینده، در گرو بقای آن می باشد. توجه به اخلاق زیست محیطی در تعلیم و تربیت اسلامی و فرهنگ سازی در این باره، در کنار مبارزه با مفسدان طبیعت، در جهت تأمین مصالح عمومی بر اساس تعالیم آسمانی همواره مورد توجه و تأکید بزرگان دین نیز بوده است.

وظائف متقابل دولت و مردم در حفظ محیط‌زیست

- ۱- عدم استفاده و یا کاهش استفاده از فرآورده‌های خطرزا و مسموم در مصارف خانگی و تجاری
- ۲- مهار ریختن پس مانده‌های فرآورده‌های شوینده، رنگهای شیمیایی، حلالهای شیمیایی و سموم آفت‌کش‌های مستعمل
- ۳- تشویق اصناف در تقبل مسئولیت در قبال محیط‌زیست
- ۴- اطلاع عموم مردم از برنامه‌ها در حفاظت از محیط‌زیست و ارتقای آنها
- ۵- گزارش تخلیه غیر قانونی زباله و تخطی از مقررات
- ۶- جلوگیری از قطع بی رویه درختان و نابودی جنگلها و مراتع.
- ۷- جلوگیری از شکار بی رویه جانوران، آبزیان و...
- ۸- مراقبت از آبها و جلوگیری از آلودگی منابع آبی (رودخانه‌ها، دریاها و سایر منابع)
- ۹- تفکیک زباله‌ها از هم (کاغذ- پلاستیک- مواد یکبار مصرف و...) و بازیافت پس مانده‌ها
- ۱۰- جلوگیری از تولید زباله و آموزش درست مصرف کردن
- ۱۱- اصراف نکردن در منابع طبیعی مثل نفت، گاز، آب و..
- ۱۲- کاهش استفاده از اسپری‌ها که باعث تخریب لایه ازن می‌شوند.
- ۱۳- جلوگیری از آلودگی هوا مخصوصاً در شهرهای بزرگ با آموزش فرهنگ استفاده از وسایل نقلیه
- ۱۴- جدی گرفتن پیام مسئولین برای حفاظت از محیط‌زیست
- ۱۵- اجرای طرح‌های آموزشی برای فرهنگ سازی
- ۱۶- اجرای طرح‌های همکاری سازمان محیط‌زیست با سایر ارگانها حتی مدارس در، پاک سازی مراتع، جنگل‌ها، سواحل دریاها، پارکها و...
- ۱۷- منابع اصلی آلودگی شناخته شود و فهرستی از مواد آلوده کننده مشخص شود.

راهکارهای حفاظت از محیط‌زیست

- ۱) جلوگیری از اسراف در محیط‌زیست و حیات موجودات زنده
- ۲) جلوگیری از تغییر در ویژگی‌های اجزای محیط‌زیست به طوری حیات موجودات زنده به خطر نیافتد

- ۳) شناسایی منشاء تشکیل دهنده آلودگی و رفع ویا کنترل و یا حذف آلودگی
- ۴) تعمیق فرهنگ صحیح استفاده از فضاهای عمومی زیست محیطی
- ۵) آرایه آموزش‌های عمومی به مردم در خصوص نحوه نگهداشت و سالم سازی محیط سبز و پرهیز از ایجاد آلودگی آنها از طریق پوستر، بروشور و نیز برنامه‌ها و تیزرهای فرهنگی از رادیو و تلویزیون
- ۶) آرایه آموزش شیوه‌های پاسداشت طبیعت و انعکاس اثرات مثبت آن،
- ۷) انعکاس اثرات مخرب آلودگی‌ها بر سلامتی و شیوع بیماری‌ها، مضرات بر آب، خاک، محصولات زراعتی و حیوانات، آرایه مخارج و هزینه‌ها تحمیل شده بر جامعه در راستای رفع آلودگی‌ها
- ۸) نصب سطل‌های زباله غیر ثابت و توزیع کیسه‌های زباله در فضاهای سبز خارج شهر از قبیل حاشیه رودخانه، دشت، کوه، جنگل و... که در روزهای تعطیل مورد استفاده قرار می‌گیرد و جمع‌آوری این زباله‌ها با همکاری متقابل محیط‌زیست و حسب امکان شهرداری-
- ۹) انجام راهنمایی مردم در خصوص نحوه بهره‌گیری صحیح از اجزای محیط‌زیست

فقه و محیط‌زیست

هر یک از منابع اصلی فقه از ظرفیت بسیار بالایی در جهت وضع مقررات حفاظت از محیط‌زیست برخوردارند. در راستای صیانت از محیط‌زیست به طور کلی به دو گونه می‌توان از فقه استعانت جست: مقررات عام و مقررات خاص.

فقه محیط‌زیست شامل بایدها و نبایدهای دینی در خصوص محیط‌زیست است. آیات و روایات بسیاری به طور عام (ایجاباً و سلباً) و در قالب وجوب، حرمت، استحباب و کراهت احکام محیط‌زیست را بیان می‌دارند. برخی صورت تکلیفی دارند و برخی صورت وضعی. باید توجه داشته باشیم که میان تکوین و تشریح رابطه ای مستحکم وجود دارد. اگر تشریح با تکوین هماهنگی نداشته باشد، جهان آفرینش دچار فساد خواهد شد. در حقیقت مبانی انسان شناختی و هستی شناختی دین از اهم مبادی فقه محیط‌زیست محسوب می‌گردد.

انسان مسلمانی که از وحی الهام می‌گیرد، پیوند خود را با عالم طبیعت پاس می‌دارد و از تخریب طبیعت دوری می‌کند و نگرهبانی از طبیعت را وظیفه خود می‌شمارد. امام علی علیه السلام این وظیفه شرعی را گوشزد می‌کند و می‌فرماید: «خدا را پرهیزکار باشید در حق شهرهای او و بندگان، که شما مسئول هستید، حتی در مورد سرزمینها و چهارپایان».

فقه و بازدارندگی از آلودگی محیطزیست

آدمی در آغاز تابع طبیعت بوده و برای زیستن خود عمدتاً به سخاوت آن نیاز داشته است. همچنین از قدرت آن به هنگام وقوع حوادث طبیعی، مانند طوفان، سیل و فوران آتشفشان، ترس و وحشت داشته است. اما به تدریج بر دامنه اطلاعات خویش افزود و آموخت که در طبیعت تصرف کند و از انفعال در برابر قدرت آن به تدریج خارج شود. اما تکیه بر دانش ناقص و نیز افزون طلبی بشر به تدریج فسادهایی در طبیعت به وجود آورد. یکی از اقسام فساد آلودگی‌های زیست محیطی بود که برخی از آنها عبارت است از:

آلودگی آب

نقش آب در حیات انسان را می‌توان از آیات قرآن به وضوح دریافت. «... وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا أَفَلَا يَأْمِنُونَ» (انبیاء، ۳۰)؛ و همه چیز را از آب آفریدیم، آیا ایمان نمی‌آورند؟ «وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ...»؛ (انعام، ۹۹) او کسی است که از آسمان آب را فرستاد و همه نباتات را ما به وسیله آب رویاندیم. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «سید شراب الجنه الماء»؛ (وسائل الشیعه، ج ۱۷، ص ۱۸۷، ح ۴، ب ۱). در روایت چنین وارد شده است که «نهی رسول الله ان یتفوط علی شفیر نهر ماء یتعذب منها أو نهر یتعذب او تحت شجره فیها ثمرتها» (شیخ طوسی، التهذیب، ج ۱، ص ۳۵۳، ح ۱۱، ب ۱۵)؛ رسول خدا صلی الله علیه و آله از مدفوع نمودن در کنار نهر آب نهی فرمودند، چرا که مردم از آن رنج می‌برند یا در نهر آب که موجب رنجش مردم می‌شود یا زیر درختی که میوه دارد. همچنین روایت شده است که «لا تفسد علی القوم ماءهم»؛ (فروع کافی، ج ۳، ص ۶۵، ح ۹) از آلوده کردن آب دشمنان بپرهیزید.

آلودگی خاک

از امام صادق علیه السلام روایت شده است: «نهی رسول الله صلی الله علیه و آله أن یلقى السم فی بلاد المشرکین»؛ (فروع کافی، ج ۵، ص ۲۸، ح ۲) رسول خدا از ریختن سم در سرزمین مشرکین نهی فرموده‌اند. بدیهی است که وقتی از ریختن سم در سرزمین مشرکین نهی شده است، به طریق اولی انجام این عمل در سرزمین مسلمین حرام خواهد بود. البته علاوه بر این حکم، احکام وضعی نیز بر آن مترتب خواهد بود. مثل ابطال معاملاتی که نتیجه آن، آلوده کردن محیط زندگی انسان‌ها باشد.

آلودگی صوتی

در قرآن کریم گاهی آزار صوتی باعث هلاکت بعضی از انسان‌ها معرفی شده است: «وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَاثِمِينَ» (هود، ۶۷)؛ و ظالمان را صوت شدید فرا گرفت و صبح دم به هلاکت افتادند. گاهی صدای بلند به صدای حمار شبیه و از آن نهی شده است: «وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ»؛ (لقمان، ۱۹)؛ هنگام راه رفتن متعادل باش و صدای خود را پایین بیاور که بدترین صداها، صدای الاغ است.

مصادیق زیست‌محیطی در قرآن و روایات

الف. فضایل اخلاقی

برخی فضایل اخلاقی، چنان فراگیر هستند که در اخلاق الهی، فردی، اجتماعی و محیط‌زیستی مشترک‌اند و فقط متعلق و به تبع آن، قالب و چگونگی اجرای آنها تفاوت می‌کند. از این منظر می‌توان تقوا، امانت‌داری، شکرگزاری، عدالت‌ورزی، اصلاح، اعتدال و میانه‌روی و قناعت را از اهم فضایل «اخلاق محیط‌زیست اسلامی» به شمار آورد. این فضایل به اقتضای معنا و مفهوم، ویژگی و کارکرد خود، هریک سهم به سزایی در نگهداری و محافظت، و حتی رشد و شکوفایی طبیعت و محیط‌زیست دارند. تقوا و پرواپیشگی سبب می‌شود که انسان در همه حال و همه‌جا، نه‌تنها در رفتار و گفتار، که در اندیشه و پندار نیز خالق، مالک هستی و طبیعت را فراموش نسازد و جز به رضایت و اذن او کاری انجام ندهد و در ملک او تصرف نکند (ر. ک: مصباح، محمدتقی، انسان‌سازی در قرآن، ص ۴۱). امانت‌داری سبب می‌شود که انسان از نعمت‌های الهی، از جمله مواهب طبیعت، که به امانت به او سپرده شده، به‌خوبی حفاظت کند (همان، ص ۳۶۵). شکرگزاری موجب می‌شود که انسان از نعمت‌های الهی در مسیر و به گونه‌ای که خداوند برای آنها تعیین نموده بهره بگیرد. این امر سبب می‌شود که به بهترین شکل، نه‌تنها از منابع و عناصر محیط‌زیست نگهداری شود که به رشد و شکوفایی آن بینجامد؛ زیرا افزون‌بر وعده الهی به ازدیاد نعمت در اثر شکرگزاری (ابراهیم/۷)، عقل و تجربه نیز این مطلب را تأیید می‌کنند (همان، ص ۱۶۷). میانه‌روی و عدم اسراف در مصرف و قناعت، یعنی کاهش متعادل مصرف، به روشنی با بقای بیشتر منابع و امکانات طبیعی برابرند. اصلاح در زمین و طبیعت در گام نخست، مستلزم از میان بردن همه کج روی‌های رفتاری و تخریبی و فسادانگیز انسانی در طبیعت و محیط‌زیست است و در گام‌های بعد، به رشد و پرورش منابع و عناصر طبیعی کمک می‌کند (همان، ص ۳۵۰).

در این باره مصادیق متعددی در منابع وحیانی یافت می‌شود که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

۱. آباد ساختن زمین

خداوند متعال، همان‌گونه که زمین و آسمان و آنچه را در آنهاست، مسخر انسان نموده و به امانت در اختیار او نهاده و به او حق بهره‌برداری داده است، مسئولیت حفاظت و نگهداری و آبادانی زمین و طبیعت را نیز برعهده او گذاشته است. «شما را از زمین پدید آورده است و خواست که آبادانش دارید» (هود: ۶۱). از این آیه می‌توان دریافت که اولاً، نگهداری و آباد ساختن محیط‌زیست وظیفه انسان است. هر کاری که با این وظیفه، منافات داشته باشد، نادرست و ممنوع است (ناصر مکارم شیرازی و همکاران، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۲۵۱). ثانیاً، هرچند در این آیه درباره آباد ساختن زمین به انسان امر شده، اما همان‌گونه که در مبانی طبیعت‌شناختی بیان شد، همه اجزای عالم هستی به هم پیوسته‌اند، به گونه‌ای که آبادانی یک جزء یا بخش، بی‌واسطه یا باواسطه به آبادانی سایر اجزا و بخش‌ها و تخریب یک جزء یا بخش، به خرابی و عدم توازن در اجزا و بخش‌های دیگر می‌انجامد. از این رو، می‌توان دریافت که آباد ساختن زمین، مستلزم حفظ و نگهداری و عدم تخریب هوا، فضای نگاه‌دارنده زمین (اتمسفر) و هر آن چیزی است که به حفظ و نگهداری زمین کمک می‌کند. در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است: «در نگهداری زمین بکوشید و به آن حرمت نهدید که مادر شماست. هر کس بر روی آن کار نیک یا بد انجام دهد، گزارش خواهد کرد» (نهج‌الفصاحه، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ح ۱۱۳۰). امیرالمومنین علیه السلام نیز به پیوستگی و پیوند میان انسان و طبیعت و محیط‌زیست و مسئولیت انسان نسبت به حفظ و نگهداری آنها امر فرموده است: «خدا را واپایید در حق شهرهای او و بندگانش، که شما مسئولید حتی از سرزمین‌ها و چهارپایان» (نهج‌البلاغه، ترجمه سیدجعفر شهیدی، خطبه ۱۶۷، ص ۱۷۴)

۲. نهی از فساد در زمین

قرآن کریم بارها از افساد در زمین نهی فرموده است: «و چون از نزد تو بازگردد، در زمین فساد کند و کشتزارها و دام‌ها را نابود سازد و خدا فساد را دوست ندارد» (بقره: ۲۰۵). «بر زمین آن‌گاه که به صلاح آمده است فساد مکنید» (اعراف: ۵۶). نکته قابل تأمل در این آیه، این است که نهی از فساد در زمین مطلق است و اختصاصی به افساد در روابط میان انسان‌ها ندارد. علاوه بر این، افساد در روابط انسانی، به‌طور طبیعی مستلزم یا مربوط به افساد و ویرانگری محیط‌زیست طبیعی نیز می‌شود. از این رو در قرآن کریم نابود ساختن کشت و زرع و دام‌ها، از ویژگی و نشانه‌های انسان‌های شریر و افسادکنندگان در زمین دانسته شده است (بقره: ۲۰۵).

۳. بهره‌گیری مناسب و معتدل از نعمت‌های طبیعی

قرآن کریم ضمن دعوت انسان به استفاده از مواهب و نعمت‌های طبیعی، نکاتی بسیار مهم را گوشزد می‌فرماید:

۱. **حلال بودن شیء مورد استفاده:** «هان! ای مردم، از آنچه در زمین است بخورید در حالی که حلال و طیب باشد و گام‌های شیطان را پیروی نکنید که او شما را دشمنی است آشکار» (بقره: ۱۶۸؛ مائده: ۸۸). علامه طباطبایی، در تفسیر این آیه آورده‌اند که، اکل (خوردن) در این آیه را می‌توان کنایه از مطلق تصرفات دانست. این تصرفات نباید از روی هوا و هوس و پیروی از شیطان باشد (طباطبایی، سید محمدحسین، میزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۱۷).

۲. **طیب و پاک بودن شیء مورد استفاده:** «از آنچه خدا روزی‌تان کرده حلال و پاکیزه بخورید، پس اگر خدا را می‌پرستید نعمت‌هایش را سپاس گزاید» (نحل: ۱۱۴).

۳. **به اندازه و به دور از اسراف و تبذیر مصرف نمودن:** «كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ»؛ از میوه آن چون ثمر داد، بخورید و حق آن را روز بهره‌برداری از آن بدهید و زیاده‌روی نکنید (انعام: ۱۴۱).

۴. **تفکر و تأمل در آیات الهی:** بسیاری از آیات قرآن کریم، طبیعت و آنچه را در آن است، از آیات و جلوه‌ها و نشانه‌های خداوند دانسته و از انسان خواسته است تا در آنها تفکر و تأمل کند، تا از این راه، با عظمت خالق هستی بیشتر آشنا شود و از طبیعت برای امور گوناگون زندگی خود الهام و الگو بگیرد. (مصباح، محمدتقی معارف قرآن، ج ۲ (کیهان‌شناسی)، ص ۲۲۹). «پس به آثار رحمت خدا بنگر که چگونه زمین را پس از مرگش زنده می‌گرداند. در حقیقت، هم اوست که قطعاً زنده‌کنندهٔ مردگان است، و اوست که بر هر چیزی تواناست» (روم: ۵۰)؛ «آنان که خدا را ایستاده و نشسته، و به پهلو آرمیده یاد می‌کنند و در آفرینش آسمان‌ها و زمین می‌اندیشند» (آل‌عمران: ۱۹۱)؛ «در آفرینش خودتان و آنچه از انواع جنبنده‌ها پراکنده می‌گرداند، برای مردمی که یقین دارند نشانه‌هایی است» (جاثیه: ۴)؛ «و نیز در پیایی آمدن شب و روز، و آنچه خدا از روزی از آسمان فرود آورده... برای مردمی که می‌اندیشند نشانه‌هایی است» (جاثیه: ۵ و رعد: ۳).

این دسته از آیات قرآن کریم، به‌خوبی نشان‌دهندهٔ اهمیت طبیعت و پیوستگی آن با انسان است و با تأمل در این دسته از آیات درمی‌یابیم که اولاً، طبیعت نشانه و جلوهٔ رحمت، علم، حکمت، قدرت و سایر صفات کمالیه و جمالیهٔ حضرت حق است. از این‌رو، عقل، حق عبودیت و حق ادب و سپاسگزاری حکم می‌کنند که از این نعمت‌ها، که جلوه‌ها و نشانه‌های هدایت و رحمت‌اند، خوب نگه‌داری کنیم. ثانیاً، اگر بخواهیم از طبیعت الگو و الهام بگیریم، نباید آن را تخریب و نابود سازیم.

بیان مصداق و نقش تربیتی

همان‌گونه که گذشت، در قرآن کریم بارها از زمین و آسمان و هرآنچه در آنهاست، به عنوان آیات الهی یاد شده است و علاوه بر توصیه به اندیشیدن در این آیات، از توصیه‌های رفتاری نیز غافل نبوده است. در ذیل به چند نمونه با اهمیت‌تر اشاره می‌کنیم:

۱. آب

از نگاه قرآن کریم، «آب» منشأ حیات و زندگی است. «و هر چیز زنده‌ای را از آب پدید آوردیم». (انبیاء: ۳۰). خداوند متعال در قرآن، آب بهشت را آب غیرآلوده وصف فرموده است: «در آن نه‌هایی از آب صاف و خالص است که بدبو نشده» (محمد: ۱۵). در حدیثی از حضرت رسول خاتم صلی الله علیه و آله آمده است: «مردم در سه چیز شریک هستند: آتش، آب و چراگاه» (نوری طبرسی، میرزاحسین، مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۱۱۴، ب ۱، ح ۲). از اینکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آب را حق همگانی دانسته‌اند، اهمیت حفاظت و آلوده‌نساختن، و صرفه‌جویی و قناعت در مصرف آن به‌خوبی روشن می‌شود. در روایات دیگری، آن حضرت آب را سرور نوشیدنی‌های دنیا و آخرت معرفی فرموده‌اند؛ (نوری طبرسی، میرزاحسین مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۶، ح ۵).

۲. گیاهان

در قرآن کریم از گیاهان و انواع درختان بسیار صحبت شده و خداوند سبحان به برخی گیاهان سوگند خورده است (تین: ۱). بی‌تردید از بارزترین مصادیق آباد ساختن زمین و نگهداری از نعمت‌های الهی، کشت و زرع و مراقبت از گیاهان، درختان و کشتزارهاست. در روایات اسلامی نیز درباره گیاهان به دو دسته کلی برمی‌خوریم: دسته نخست، روایاتی است که در آنها بر کشاورزی، درخت‌کاری و آبیاری گیاهان و مراقبت از آنها تأکید شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حدیثی فرموده‌اند: «هیچ مسلمانی نیست که درختی بکارد یا بذری بیفشاند و انسان یا پرنده یا حیوانی از آن بخورد؛ مگر آنکه برای آن فرد ثواب و صدقه محسوب می‌شود» (نوری طبرسی، میرزاحسین، مستدرک الوسائل، ج ۱۳، ص ۴۶۰). در روایتی دیگر، از آن حضرت نقل شده است: «اگر به برپایی قیامت چیزی نمانده باشد و در دست یکی از شما نهالی باشد، در صورتی که بتواند، باید آن را بکارد» (نوری طبرسی، میرزاحسین، مستدرک الوسائل، ج ۱۳، ص ۴۶۰). همچنین از آن حضرت نقل شده است: «هرکس نهالی بکارد که به ثمر بنشیند، خداوند به مقدار ثمر آن به او پاداش می‌دهد» (نوری طبرسی، میرزاحسین، مستدرک الوسائل، ج ۱۳، ص ۴۶۰). نیز از آن بزرگوار روایت شده که: «مَنْ سَقَى طَلْحَةً أَوْ سِدْرَةً فَكَأَنَّمَا سَقَى مُؤْمِنًا مِنْ ظَمَائٍ»؛ ثواب آب دادن به گیاه، همانند ثواب آب دادن به انسان مؤمن تشنه است (مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۹، ص ۲۱۲). امیرمؤمنان علیه السلام از پیامبر

اکرم صلی الله علیه و آله نقل فرموده‌اند که: «قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ: أَيُّ الْمَالِ خَيْرٌ؟ قَالَ: زَرَعٌ زَرَعَهُ صَاحِبُهُ وَأَصْلَحَهُ وَأَدَّى حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ»؛ سؤال شد: ای پیامبر خدا، برترین مال چیست؟ فرمود: بهترین مال‌ها کشت و زرع است که انسان خود آن را کاشته و پرورانده و زکاتش را روز برداشت می‌پردازد (نوری طبرسی، میرزاحسین مستدرک الوسائل، ج ۱۳، ص ۴۶۰). حضرت امام صادق علیه السلام در روایتی فرمودند: کشاورزی از محبوب‌ترین کارها نزد خداوند است. همه پیامبران الهی کشاورز بوده‌اند، جز حضرت ادریس علیه السلام (نوری طبرسی، میرزاحسین، مستدرک الوسائل، ج ۱۳، ص ۴۶۰).

دسته دوم روایاتی است که در آنها از آسیب رساندن به گیاهان و از بین بردن آنها نهی شده است. امام صادق علیه السلام از قطع درختان نهی فرموده و کیفر چنین کاری را عذاب الاهی دانسته‌اند: «لَا تَقْطَعُوا الشَّجَرَ فَيَبْعَثَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ الْعَذَابَ صَبَأً» (کلینی، محمدبن یعقوب، کافی، ج ۵، ص ۲۶۴). رسول اکرم صلی الله علیه و آله در فرازی از فرمان خود درباره رفتار سپاهیان اسلام، حتی در سرزمین دشمن، فرموده‌اند که از آتش زدن، غرق کردن و قطع و نابود ساختن درختان و کشتزارها باید پرهیز شود: «وَلَا تُحْرِقُوا النَّخْلَ وَلَا تُغْرِقُوهُ بِالْمَاءِ وَلَا تَقْطَعُوا شَجَرَةً مُثْمِرَةً وَلَا تُحْرِقُوا زُرْعًا» (همان، ص ۲۹). در روایتی دیگر، آن حضرت انجام دادن چنین کارهایی را فقط در صورت اضطرار جایز دانسته‌اند: «لَا تَقْطَعُوا شَجَرًا إِلَّا أَنْ تُضْطَرُّوا إِلَيْهَا» (کلینی، محمدبن یعقوب، کافی، ج ۵، ص ۲۷). در روایتی از امیر مؤمنان علیه السلام آمده است که، کیفر کسی که بدون دلیل موجه چهارپایی را بکشد، یا درختی را قطع کند، یا کشتزاری را تخریب سازد، یا چاه یا نهر آبی را تخریب سازد، جریمه نقدی و شلاق است (نوری طبرسی، میرزاحسین، مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۹۵).

۳. حیوانات

در قرآن کریم، از حیوانات بسیاری نام برده شده. و برخی سوره‌ها به نام حیوانات نام‌گذاری شده است. در برخی آیات، به منافع و فوایدی که بعضی از حیوانات برای انسان دارند، اشاره شده است (نحل/ ۸). در آیاتی دیگر، از انسان خواسته شده است که با تفکر و تأمل در این حیوانات، به عظمت آفریننده آنها بیشتر پی ببرد و از نوع زیست آنها الهام و الگو بگیرد. (انعام/ ۱۴۴) (رک: مصباح، محمدتقی، معارف قرآن ۲ (کیهان‌شناسی)، ص ۲۷۵-۲۸۳). در روایات اسلامی نیز از حقوق حیوانات و احکام مربوط به رفتار با آنها بسیار یاد شده است. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: «پشت چهارپایان را نشستگاه قرار مدهید، چه بسیار مرکوبی که از راکب خود بهتر و در مقابل خداوند مطیع‌تر و بیشتر به یاد اوست» (میرزاحسین نوری طبرسی، مستدرک الوسائل، ج ۸، ص ۲۵۹). در حدیثی مشابه، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرموده‌اند که پشت چهارپایان را به مثابه محلی برای گفت‌وگو قرار ندهید (محمدبن یعقوب کلینی، کافی، ج ۶، ص ۵۳۹). ایشان همچنین از داغ کردن و ضربه زدن بر چهره

چهار پایان نهی فرموده‌اند (میرزا حسین نوری طبرسی، مستدرک الوسائل، ج ۸، ص ۲۶۱). روایت شده است که روزی رسول اکرم ﷺ نظر مبارکشان به شتری افتاد که پایش بسته و در زنجیر بود، درحالی که جهاز آن شتر بر پشتش قرار داشت؛ ایشان فرمودند: صاحب این شتر کجاست؟ به او بگویند باید آمادهٔ پاسخ‌گویی روز قیامت باشد (محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۵۴۱). از امیرمؤمنان ﷺ نیز چنین روایت شده است که پروای خداوند را در اموال و احشامتان رعایت کنید. (محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۵۱۸). امام صادق ﷺ فرمودند: «چهارپا، شش حق بر صاحب خود دارد: اول، بیش از توان چهارپا بر آن بار مگذارد. دوم، از پشت چهارپا به مثابهٔ محلی برای نشستن و گفتگو استفاده نکند. سوم، علوفهٔ آن را همواره به هنگام دهد. چهارم و پنجم، به چهرهٔ آن داغ و ضربه نزند؛ زیرا چهارپا خدا را ستایش می‌کند. ششم، به هنگام عبور از کنار آب، اجازه دهد که آب بیاشامد (محمد بن یعقوب کلینی، کافی، ج ۶، ص ۵۳۷). از رسول اکرم ﷺ روایت شده است که هر کس بی‌دلیلی موجه گنجشکی را بکشد، روز قیامت برانگیخته خواهد شد، درحالی که از عرش چنین ندا می‌رسد: «پروردگارا از این فرد پرس از چه رو بی‌فایده مرا کشت (نوری طبرسی، میرزا حسین مستدرک الوسائل، ج ۸، ص ۳۰۳).

نتیجه‌گیری

از نگاه قرآن جهان هستی از نظم دقیقی برخوردار و تمامی مخلوقات در تعادل و تناسب و به اندازه آفریده شده‌اند؛ لذا هر یک از اجزا و عناصر خلق شده در بقای این کره‌ی خاکی و در نتیجه در ادامه زندگی انسان نقش دارد؛ بین انسان و محیط زیست، جدایی نیست، بلکه آنها به عنوان دو آیت الهی با یکدیگر در تعامل‌اند؛ بنابراین هر تغییر نابجا و زیان رساندن به هر یک از اجزای این سیستم عظیم، سبب به خطر افتادن حیات هستی می‌شود. لذا خداوند انسان را در برابر محیط زیست خود مسئول دانسته است. در همین راستا دین اسلام کاملترین نظام را برای حفاظت از محیط زیست ارائه کرده و تمامی جنبه‌های انسانی را در ارتباطی هماهنگ و موزون با مسیر الهی، در قرآن کریم به تصویر کشیده است. لذا اساسی‌ترین راه برای حل بحران محیط زیست، بهره‌گیری از نظام جامع و حیانی در سه حوزه شناخت، حفظ و بهره‌برداری از محیط زیست است. در این راستا از یک سو انجام پژوهش جامع، استخراج، تبویب، روزآمدسازی و آموزش آموزه‌های زیست محیطی اسلام ضروری است. از سوی دیگر باید از تمامی ظرفیتها و روشهای ارائه شده در منابع و حیانی، اعم از تبیین و ترویج جهان‌شناسی و طبیعت‌شناسی توحیدی، نهادینه‌سازی آموزه‌های اخلاقی فردی و اجتماعی، وضع و اجرای قوانین حقوقی و نظارت مردمی و حاکمیتی، بهره‌جست. در این میان حاکمیت است که در شکوفایی ظرفیتها و عملیاتی کردن روشها نقش اصلی را بر عهده دارد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه، ترجمه سیدجعفر شهیدی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۳ ش.
۳. چارلز کیس، الکساندر و دیگران، محیطزیست، قوانین و مقررات، ترجمه محمدحسین حبیبی، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۹.
۴. حر عاملی، محمدبن حسن، وسائل الشیعه، انتشارات آل البيت لإحياء التراث، قم، قطع وزیری، ۱۴۰۹ ق.
۵. شیخ طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الأحكام، تحقیق و تعلیق: سیدحسن موسوی خراسان، دار الکتب الإسلامیه، طهران، ۱۳۶۴ ش.
۶. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۲.
۷. عطیة، ممدوح حامد، انهم یقتلون البیئة، الناشر: الیهئة المصریة العامه للکتاب، مصر، ۱۹۹۷.
۸. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، انتشارات دار الکتب الإسلامیه، تهران، چاپ چهارم، ۱۳۶۷ ش.
۹. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، مؤسسه انتشارات الوفاء، بیروت، لبنان، چاپ دوم، ۱۴۰۳.
۱۰. مصباح، محمدتقی، انسان شناسی در قرآن، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۱. مصباح، محمدتقی، معارف قرآن، ج ۲ (کیهان شناسی)، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۲. مصباح، محمدتقی، نظریه حقوقی اسلام، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ سوم، زمستان ۱۳۸۹.
۱۳. مصباح، محمدتقی، نقد و بررسی مکاتب اخلاقی، تحقیق و نگارش: احمدحسین شریفی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۴.
۱۴. میرعظیم قوام، حمایت کیفری از محیطزیست، ناشر: سازمان حفاظت محیطزیست، تهران، ۱۳۷۵.
۱۵. ناصر مکارم شیرازی و همکاران، تفسیر نمونه، ناشر: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۹۲.
۱۶. نوری طبرسی، میرزاحسین، مستدرک الوسائل، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۹۲.
۱۷. نهج الفصاحه، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ناشر: بدرقه جاویدان، تهران، ۱۳۸۶.

